

NEMÉNYI MÁRIA – TAKÁCS JUDIT

ÖRÖKBEFOGADÁS ÉS DISZKRIMINÁCIÓ MAGYARORSZÁGON*

Az örökbefogadással keletkezett család a családi formák pluralizmusa téma keretébe illesztve olyan konstrukció, amely egyrészt rávilágít a család társadalmilag konstruált jellegére, másrészt kihívást jelent a normatív családfogalom számára. A gyermekvédelmi törvény örökbefogadásra vonatkozó passzusa „előnyben részesíti” a házasságban élő párokat, hogy ezzel is a hagyományos nukleáris családot rekonstruálja, de nem zárja ki az örökbefogadásra egyedülállóként jelentkező nőket és férfiakat sem. Az örökbefogadással megtörhet a hazai családok jellegzetes etnikai homogeneitása, illetve keletkezhet egyszülős, vagy – ha a törvényt némileg megkerülve is – meleg, illetve leszbikus párok és örökbe fogadott gyermekeik által alkotott család.

Kvantitatív és kvalitatív adatokra alapozott tanulmányunkban az örökbefogadási folyamatot járjuk körül, különös tekintettel a diszkrimináció előfordulásának esélyére. Elemezzük, hogyan viszonyulnak az örökbeadást lebonyolító állami és civil szervezetek képviselői a különböző örökbefogadásra jelentkező szülőkhöz, illetve az örökbe fogadó családok hogyan viszonyulnak azokhoz a gyermekekhez, akiket számukra felkínálnak. Egy év örökbefogadási kérelmeit elemezve megállapítható, hogy az előzetes szelekció elsősorban a roma és a beteg gyermekeket sújtja, és az örökbe fogadó szülők elfogadó vagy elutasító magatartása összefüggést mutat a szülő(k) „hagyományos” vagy „rendhagyó” helyzetével. Diszkrimináció tehát több szinten történhet: a törvény által, mely bizonyos családformákat eleve kirekeszt; az örökbefogadásban közreműködő hivatalos személyek útján, akik az alkalmassági döntést hozzák; az örökbefogadásra készülő szülők részéről, akik elutasítják az idősebb, egészségkárosodott, illetve roma gyermekeket; és végső soron osztályalapú diszkrimináció figyelhető meg abban, ahogy a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok gyermekei a jobb módú, akár a hagyományostól eltérő családformában élő személyekhez kerülnek.

* A tanulmány a *Halmazott diszkrimináció: egyéni és intézményi percepciók, hatások és cselekvések* című, 101468 számú OTKA-kutatás részeként készült.

Bevezetés

Az örökbefogadás jogintézményének modern kori észak-amerikai és európai történetét sokáig a „megtervezett rokonság” (*kinship by design*) paradigma (Herman 2002) uralta, azaz: az örökbefogadásra vállalkozók azon törekvése, hogy az örökbefogadottak külsőleg és belsőleg minél jobban hasonlítsanak az örökbefogadókhoz, s így minél kevésbé legyen feltűnő, hogy nincsenek közöttük biológiai kötelekek. Mára a világ egyre több fejlett országában már nem ez a legjellemzőbb megközelítés, amit jól illusztrálhatnak azok az északnyugat-európai adatok, melyek az adott országokon belül a hazai örökbefogadás arányának csökkenését és a nemzetközi, illetve az interetnikus örökbefogadás arányának növekedését jelzik (Hoksbergen 1998). Több európai országban például a nemzetközi örökbefogadás aránya meghaladja az országon belüli örökbefogadás arányát: ez a tendencia tapasztalható például Belgiumban (ahol 95% a nemzetközi örökbefogadás aránya az összes örökbefogadást tekintve), Franciaországban (89%), Hollandiában (78%), Norvégiában (76%) és Svédországban (65%), illetve néhány dél-európai országban is, köztük Olaszországban (68%) és Spanyolországban (82%). Ezzel szemben Magyarországon (87%) – például az Egyesült Királysághoz (94%) és az Egyesült Államokhoz (85%) hasonlóan – továbbra is a hazai örökbefogadás túlsúlya a jellemző (UN 2009).

Egy 2010-es, az európai családformák és családpolitikák áttekintésével foglalkozó összefoglaló kutatási jelentés az örökbefogadással létrejött családokat az új és ritka családtípusok kategóriájába sorolta: az itt idézett 2005-ös adatok alapján az ilyen típusú családok a családos háztartások 0,4 százalékát alkották Magyarországon és Németországban, 0,9 százalékát Franciaországban és 1 százalékát Hollandiában (Kuronen 2010: 31). Az örökbefogadással létrejött családok tehát Magyarországon sem túl számosak,¹ jellemzőikről pedig – különösen összehasonlító társadalomtudományos kutatási eredmények hiányában – nagyon nehéz átfogó képet alkotni európai és országos szinten egyaránt.

Mindennapi tapasztalataink – a közbeszéd és egyes médiareprezentációk – alapján az lehet a benyomásunk, hogy a hazai közgondolkodás ambivalens módon ítéli meg az örökbefogadást. Egyrészt pozitív módon értékeli azt a törekvést, hogy ha biológiai vagy egyéb akadályai vannak a saját gyermek vállalásának, legalább ezen a módon „helyreállhat” a normatív elvárásoknak megfelelő nukleáris család, amelyet szülők és gyermekek együttese alkot. A magyar társadalom attitűdbeli „gyermekközpontúsága” közismert. Ezt támasztják alá például azok a 2008-as European Values Study (EVS) adatok is, melyek szerint Magyarország azon országok közé tartozott – Romániával, Albániával, Oroszországgal és Ukrajnával együtt –, ahol a válaszadók a legnagyobb (80%-ot meghaladó) arányban értettek

¹ A hivatalos gyámhatósági adatok alapján 2000-ben 949, 2010-ben 735, 2013-ban pedig 726 örökbefogadást engedélyeztek összesen Magyarországon. Forrás: http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_fsg004.html (utolsó letöltés: 2015. 03. 16.).

egyét azzal, hogy egy nőnek szüksége van gyermekre ahhoz, hogy teljes legyen az élete (Szalma 2014). Az eredményekből az is kiderült, hogy ugyanazokban az országokban gondolják fontosnak a férfiak apává válását, amelyekben az anyává válásnak is nagy fontosságot tulajdonítanak. Emellett a magyar válaszadók közel négyötöde vélte úgy, hogy a boldog házasság fontos alkotóeleme a gyermekvállalás. Ugyanakkor a magyar válaszadók több mint fele támogatja azt is, ha egy nő egyedülálló szülőként akar gyermeket, de nem kíván állandó partnerkapcsolatot egy férfival – bár több mint 90 százalékuk meggyőződése, hogy egy gyermeknek apára és anyára is egyaránt szüksége van ahhoz, hogy boldogságban nőjön fel. Azt is fontos figyelembe venni, hogy a meddőségi kezelések és a mesterséges megtermékenyítési eljárások terjedése révén a termékenység medikalizálódása mindenképpen árnyalja a szülő(anya) és a gyermek közti biológiai kapcsolat fontosságát, ezáltal feltehetően az örökbefogadás megítélése is változóban van (bár az örökbefogadás általános megítélésére vonatkozó hazai és európai összehasonlító adataink sajnos nincsenek).

Társadalmilag elismert az az altruista gesztus is, hogy a „családtalan” gyermekek befogadó családra leljenek, és ne szoruljanak intézményes gyermekvédelmi gondoskodásra. Másrészt viszont a társadalom hajlamos leértékelni és előítéletes véleményt hangoztatni az örökbeadókról, sztereotip képet alkotni a „gyermeket veszélyeztető deviáns, hajléktalan, drogos, gyermeküket eldobó” anyákról, vagy éppen a meddő nőkről/párokról, akik nem képesek a társadalmilag elvárt egyik legfőbb szerepüknek, a szülőségnek eleget tenni. Az is jól érzékelhető, hogy az örökbefogadás, mint egy előítéletektől és sztereotípiáktól terhelt folyamat, több szempontból is felveti a stigmatizáció és a diszkrimináció lehetőségét. Ugyanakkor, ahogy Szilvási Léna (1997) korábban hangsúlyozta, az örökbefogadást a magyar közvélemény jellemzően magánügyként kezeli, melyet gyakran körbeleng személyes szinten a titkolózás, társadalmi szinten pedig a tabusítás és egyes – például az esetleges gyermekkereskedelem gyanúját ébresztő – részleteknek az elhallgatása.

Az örökbefogadás témájával foglalkozó külföldi kutatók közül is többen hangsúlyozzák, hogy a stigmatizáció az egyik kulcstényezője az örökbefogadásnak: mind az örökbe fogadott gyermekek, mind az örökbe fogadó szülők gyakran diszkriminációval és stigmatizációval szembesülnek (Kressierer–Bryant 1996, Lansford et al. 2001). Vélhetően ugyanez jellemzi az örökbe adó – vagy vér szerinti – szülőket is, akikre azonban kevesebb társadalmi és kutatói figyelem látszik összpontosulni. Az örökbefogadottak életük során a jogi, intézményi és különböző társadalmi gyakorlatokban (oktatásban, egészségügyben stb.) megtapasztalhatják, hogy megkülönböztetik, másként kezelik őket, mint a „saját szülei” biológiai gyermekeként felnőtt társaikat. Az örökbe fogadó szülők körében pedig gyakori tapasztalat, hogy miután a társadalmi elvárások a biológiai gyermekvállalást preferálják, megkérdőjeleződhet szülői kompetenciájuk, illetve szülői szerepük hitelessége. A közvélemény hajlamos a nem vérségi kapcsolaton alapuló, hanem társadalmilag konstruált családformákat kórosnak vagy deviáns-

nak tekinteni és szembeállítani a „valódi” – legtöbbször heteroszexuális párok és biológiai gyermekeik által alkotott – családdal (Wegar 2000).

E „valódi” családdal szemben jelent kihívást a leszbikus, meleg, biszexuális és transznemű (LMBT) közösségek tagjainak az a törekvése, hogy ne szenvedjenek hátrányos megkülönböztetést a szülőséghez való jogok terén, illetve az általuk nevelt gyermekek ne szenvedjenek hátrányt szüleik megkülönböztetése miatt. Az azonos nemű párok – akik legtöbbje számára a *választott család* (Weston 1991) nemcsak ismerős, de megélt fogalom – jellemzően „igazi családként” és nem pótmegoldásként tekintenek az örökbefogadás által létrejövő családjukra; ez a megközelítés pedig fontos értéket közvetíthet az örökbefogadottak számára is (Boyer 2007).

Más, sérülékeny tulajdonságuk alapján kisebbségi helyzetű csoportok tagjai (pl. testi és lelki betegségben szenvedők) is szembesülhetnek a többség „normálisról” alkotott felfogásának kirekesztő gyakorlatával. Így az általánosságban elfogadott és államilag is támogatott örökbefogadást mint a családalapítás egyik lehetséges és sokak szemében a „második legjobbnak” tartott megoldását nemcsak az elismerés, hanem a társadalmi diszkrimináció különféle megnyilvánulásai is érinthetik.

Nyilvánvalóan pozitívan értékelik az örökbefogadással keletkezett családot mindazok, akik a hagyományos családot a szülőség patriarchális felfogását tükröző formációként a szexizmus és rasszizmus melegágyának tekintik. A „faji hátrások” átlépése az interetnikus örökbefogadási gyakorlatok révén sokak szerint elfogadott, sőt a társadalomban fellelhető rasszizmus leküzdésének módjaként is értékelhető gesztus, ugyanakkor olyan hangok is hallhatók – elsősorban az etnikai kisebbséget képviselő szakemberek és/vagy politikusok körében –, melyek a többségi társadalmat képviselő fehér szülők által nevelt, tőlük eltérő etnikai hátterű gyermekek identitásfejlődésének esetleges zavarait valószínűsítik (Jennings 2006).

Nemcsak hazai, de nemzetközi téren is látható ugyanakkor, hogy az örökbefogadás, e több szempontból is fontos társadalmi kérdéseket felvető téma, kevésbé foglalkoztatja a szociológus szakmát. Allen P. Fisher (2003) négy fő pontban foglalta össze, miért érdemes szociológiai szempontból tanulmányozni az örökbefogadás kérdését és az örökbefogadással keletkezett családot:

- Az örökbefogadással keletkezett család megtöri a fajilag homogén, heteroszexuális egységen alapuló, hagyományos modellt. Egyidejűleg képes megjeleníteni a családformák sokfélesége témakörben tárgyalt különböző – például a mozaik-, illetve az egy szülő és gyermeke(i), vagy az azonos nemű párok és gyermekeik által alkotott – családformákat.
- Az örökbefogadás szociológiai vizsgálata rávilágít, hogy a család nem biológiai egység, hanem szabad választáson alapuló társadalmi konstrukció, ezáltal felmutathatja, hogy a vérségi kapcsolaton túl mi teheti az emberek együttesét családdá.

- Emellett fontos kérdéseket vet fel a faj és etnicitás, társadalmi osztály és gender hatásával kapcsolatban. Felveti például a strukturális diszkrimináció kérdését, miszerint az örökbefogadás kizsákmányolja az alacsonyabb státuszú nőket a középosztálybeli, meddő családok javára. Vizsgálható továbbá, milyen identitáskonfliktusok adódhatnak abból, ha az örökbefogadásban érintett aktorok (szülő és gyermek) különböző etnikai hátterűek, vagy éppen a szülők nem heteroszexuális kapcsolatban élnek.
- Az emberek széles körét érinti. Evidensen érinti az örökbefogadási triád tagjait (a biológiai szülő(anyá)kat, az örökbefogadottakat és az örökbe fogadó szülőket), de azokat is, akik örökbefogadás mellett döntenek, de végül mégsem sikerül ezt megvalósítaniuk.

Ebből a felsorolásból is kitűnik, hogy a hagyományos, biológiai-vérségi kapcsolatokon és a biológiai szülőség prioritásán alapuló nukleáris családdal szemben létrejövő, társadalmilag konstruált szülőség- és családfogalom kihívást jelent mind a társadalmi közvélekedés, mind pedig a létrehozásában közreműködő hivatalok, szakemberek és a folyamatokat elemző kutatók számára is.

E tanulmány 2012 és 2014 között Magyarországon, illetve elsősorban Budapesten gyűjtött empirikus kutatási eredményekre támaszkodva az örökbefogadási folyamatot mutatja be, szociológiai szempontból vizsgálva a belföldi – nem rokoni, nem házastársi és nem korábbi nevelőszülők általi – örökbefogadásokat, különös tekintettel a diszkrimináció rejtett és nyílt formáinak előfordulási esélyeire. Elsősorban azt tekintjük át, hogy hogyan viszonyulnak az örökbeadást lebonyolító állami és civil szervezetek képviselői az örökbefogadásra jelentkező különféle hátterű szülőkhöz, illetve az örökbe fogadó egyének és családok hogyan viszonyulnak azokhoz az örökbe fogadható gyermekekhez, akiket számukra felkínálnak. Kutatásunk során magára az örökbefogadási eljárásra fókuszáltunk azt feltételezve, hogy egy – ugyan az idők folyamán a társadalmi változásokra reagáló és ezáltal folyamatosan változó – törvény² által szabályozott eljárás során mind a folyamatban közreműködők, mind pedig a gyermeket örökbe fogadni kívánók tapasztalhatnak hátrányos megkülönböztetést akár elkövetőként, akár pedig áldozatként. A diszkrimináció észlelése és tapasztalata természetesen nem feltétlenül utal szándékosságra, sőt nem feltétlenül köthető személyekhez, és nem állná ki minden egyes esetben a jogi bizonyítás próbáját, mégis ártó módon közrejátszhat az örökbefogadási eljárás megítélésében.

² 1997. évi XXXI. törvény a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról – különös tekintettel a VIII. fejezet 62. és 69. §-ára.

Kutatási előzmények

A magyarországi örökbefogadási rendszer diszkriminációs szempontú vizsgálatának gondolata egy korábbi, az egyenlőbánásmód-politikák észlelésével foglalkozó kutatásunk³ folyamán fogalmazódott meg bennünk, amikor fókuszcsoportok keretében a hátrányos megkülönböztetésre, előítéletekre vonatkozó tapasztalatok és gondolkodási sémák közelebbi megismerésére törekedtünk. A fókuszcsoportok lehetőséget adtak arra, hogy a nők, a romák, a fogyatékos és az LMBT emberek diszkriminációs tapasztalatai és észlelései az érintettek saját megfogalmazásában – és ne csak a kérdőívek által felkínált válaszkategóriák mentén – kerülhessenek kifejtésre.⁴ A beszélgetések vezérfonalát négy történet adta, melyek középpontjában egy-egy, az érintett csoportok valamelyikéhez tartozó szereplő állt, és mind a négy esetet felkínáltuk megbeszélésre a különböző csoportokban.

Az egyik történet, melynek témája az örökbefogadás volt, egy fogyatékos házaspárról szólt, akiket ugyan az őket jól ismerő házi orvos alkalmasnak talált gyermek örökbefogadására, mégis szembetalálkoztak a gyámügyi eloadó elutasításával; majd az örökbefogadói szülői alkalmasságra vonatkozó kérdést föltették meleg/leszbikus, valamint roma szülőpár említésével is. Ez az örökbefogadással kapcsolatos történet minden érintett csoportban képes volt kiváltani az empátikus azonosulás érzését, akár fogyatékkal élő, akár roma, akár meleg vagy leszbikus pár szerepelt a történetben: vagyis a történet által nem direkt módon megszólított csoportokban is olyan megnyilvánulásokkal találkozhattunk, amelyek arról árulkodtak, hogy nemcsak saját érintettségük, hanem a többi hátrányosan megkülönböztetett csoport sérelmei is kiválthatják bennük a szolidaritás érzését. Erre magyarázat lehet, hogy az érintettség többdimenziós jelenség, mely tipikusan nem csupán egyetlen identitászegmenshez kötődik: a személyes és a társadalmi identitások összetevői között a testi állapoton, a nemi és etnikai hovatartozáson, a szexuális irányultságon, az életkoron vagy a társadalmi státuszon túl számtalan más – esetenként az adott szituációhoz kötődő – azonosulási lehetőség is kínálkozik, amelyek meghatározhatják a személyes önmeghatározási készletek tartalmát. Az interszekcionalitás fogalma (amikor valakit többféle – például nemi és etnikai – identitása metszetében, ezek összekapcsolódása miatt ér diszkrimináció) éppen arra hívja fel a figyelmet, hogy a különböző „másságok” szinte mindig egymással összeforrvan jelen az egyének szintjén, és így a különféle másságokat elutasító társadalmi megkülönböztetések egymást fölerősítve hatnak az áldozatokra.

Több példát is találtunk arra, hogy esetenként a csoportok résztvevői akkor is találva érezhették magukat valamely szempont szerint, amely nem feltétlenül

³ Az egyenlő bánásmóddal kapcsolatos jogtudatosság növekedésének mértéke – fókuszban a nők, a romák, a fogyatékos és az LMBT emberek című kutatást az Egyenlő Bánásmód Hatóság megbízásából az MTA Szociológiai Kutatóintézete végezte 2010 és 2013 között. A kutatás eredményeinek összefoglalását lásd Neményi et al. (2013).

⁴ A négyfajta érintettség mindegyikéhez két-két átlagosan másfél órás hosszúságú csoportülést szerveztünk, melyeken összesen 63 személy vett részt.

szándékolt tartalma volt a történetnek, amikor az előadott történet nem elsősorban őket célozta meg. Emellett azonban azt is gyakran tapasztaltuk, hogy önmagában a hátrányos megkülönböztetés ténye képes volt legalább egy képzelt sorközösséget létrehozni a történet szereplői és hallgatói között. A női fókuszcsoporthoz egyik résztvevője például azzal érvelt, hogy kár lenne az anyaság élményétől, illetve a szülői szerep átélésétől megfosztani a fogyatékkal élő párt, hiszen *„fogyatékos embereknek is születnek gyerekeik. Én is ismerek ilyeneket: vak anyuka látó kisfiúval, és az örökbefogadás szempontjából ettől megfosztani őket nem helyes”*. A magyar társadalomban nagyra értékelt szülőséghez – illetve tulajdonképpen a boldogsághoz – való jog fogalmazódott meg a budapesti roma csoport egyik női résztvevőjében is: *„Lehet, hogy örök életükre nem lehetne gyerekük, és ez lenne az egyetlen lehetőségük, hogy boldogok legyenek.”*

Egy budapesti roma nő a fogyatékoságot mint hátrányt a szegénységgel kapcsolta össze – valószínűsíthetően ez volt az a tapasztalat, ami alapján empatikusan viszonyult a fogyatékos házaspár örökbefogadási szándékához:

„Ez ugyanolyan, mintha azt vennék figyelembe, hogy milyen anyagi háttérrel rendelkezik valaki. Attól függetlenül, hogy nem a maximális anyagi szintet tudja megadni, vagy nem feltétlenül tud vele majd futkározni a réten, pedig az lenne a legjobb, azért nem attól függ, hogy jó szülő lesz, hanem ha szeretettel elvállalja.”

Egy vidéki roma férfi szerint egy meleg párnak is joga van arra, hogy gyermeket neveljen, annak ellenére, hogy tisztában volt a melegekkel kapcsolatos társadalmi előítéletekkel:

„...attól, hogy meleg, nem hülye. Ugyanúgy tud gondolkozni. Ha odavesz egy gyermeket, neki nem az a célja, hogy a gyerek ugyanolyan legyen, mint ő. A gyerekeknek ugyanúgy ki fog alakulni a személyisége, mint egy másik gyerekeknek, attól függetlenül, hogy milyen szülők között van.”

Az egyik roma fókuszcsoporthoz fogalmazódott meg az az ambivalens vélemény is, mely szerint az örökbe fogadni kívánó szülőpárok – legyenek akár fogyatékosok vagy melegek – méltánylandó szempontjaihoz képest mintha kevesebb figyelem jutna a vér szerinti szülőkre, akik gyakran szegények és romák. A megszólaló budapesti roma nő az örökbefogadók és örökbeadottak osztályalapú – azaz az alacsony társadalmi-gazdasági státusz alapján történő – diszkriminációját súlyosabbnak ítélte, mint a jobb anyagi körülmények között élők családalapításhoz való jogának esetleges sérelmét:

„...mindig olyan helyzeteket látok, hogy igazán nagyon örökbe fogadható gyerekek inkább a roma származású, szegényebb környezetből valók. Ezeknek a gyerekeknek általában vannak biológiai szülei, csak a közép-

osztály, a gyámügy eldönti, hogy ők nem alkalmasak ezeknek a gyerekeknek a nevelésére (...) az a világ sora, hogy a szegényebb, elesettebb helyzetbe született gyerekeket odaadom a jobb anyagi helyzetben élőknek (...) Ez bennem nagyon sok kérdést vet fel. Az a gyerek elveszti az identitását, mindent.”

A leszbikus fókuszcsoporthoz résztvevői ezzel párhuzamosan a roma örökbefogadók társadalmilag atipikusnak tekintett esete kapcsán azt latolgatták, hogy az ügyintézők vajon a társadalmi előítéleteknek megfelelő negatív módon fogadnának egy örökbefogadásra jelentkező roma párt, vagy éppen ellenkezőleg: inkább biztatnák őket, *„mivel az örökbe fogadható gyerekek jelentős része roma”*. Egyikük szerint *„ez paradox: az előítélet, hogy roma gyereket nem szívesen fogadnak örökbe a „fehérek”, ez így kvázi jól jöhet a gyámügyesnek”*. Továbbá a roma fókuszcsoporthoz mellett itt is hangsúlyossá vált a kulturális gyökerek fontossága:

„Vannak olyan országok, ahol működik az az elképzelés, hogy a gyermeket olyan kulturális közegbe kell adni, ahonnan jött, hogy legyen kapcsolata a kultúrájával. Nem tudom, a magyar gyámügyben mennyire működik ez. Amerikában tudom, hogy fekete gyermeket nem szívesen adnak fehér családba örökbe, hogy legyen kapcsolata a gyökereivel. Amennyiben ez működik itt, akkor biztos bátorítaná őket, mint örökbefogadókat.”

A leszbikus csoportban szó esett arról is, hogy a potenciális örökbefogadók oldalán a meleg férfiaknak különösen nehéz lehet a helyzetük: nekik már a pszichológiai alkalmassági vizsgálatokon való megfelelés is nehézséget jelenthet, arra pedig végképp semmi esélyük, hogy fölajánljanak számukra örökbe fogadható gyermeket. Ezt a résztvevők a gyámügyeseknek tulajdonított, a szülői képességek nemspecifikus jellegére vonatkozó előítélettel magyarázták – mely szerint a nőknek természetes az anyai ösztöneik kiélése, míg a férfiaknak inkább az anyagi háttér megteremtése lenne a feladatuk (Silverstein–Auerbach 1999) – és egyetértettek abban, hogy a leszbikusok helyzete ezért *„talán könnyebb, mert nők, míg a férfiakról egyszerűen nem gondolják, hogy maguktól is (jó) szülők tudnak lenni”*.

Mind a leszbikus, mind a meleg férfi fókuszcsoporthoz egyetértettek azzal, hogy a meleg és leszbikus örökbefogadásának aktuális helyzetére a „kiskapus megoldások” a jellemzőek, mivel – ahogy azt az egyik leszbikus résztvevő elmondta:

„...csak olyan módok lehetségesek, amik nem törvényesek. Ma Magyarországon nem lehet leszbikus párnak vagy meleg párnak (közösen) gyermeket örökbe fogadni. Van, aki megoldja, de olyat is ismerek, hogy leszbikus pár szült, de a papa meleg férfi.”

Emellett világosan megfogalmazódott az azonos nemű párok közös örökbefogadását kizáró törvényi szigor iránti értetlenség. Egy meleg hozzászóló például azt hangsúlyozta, hogy a gyermek érzelmi és anyagi biztonsága szempontjából inkább az lenne a logikus, ha itt is – a törvényileg preferált házaspárokhoz hasonlóan – a hivatalosan deklarált párkapcsolat meglétéhez kötnék az örökbefogadás lehetőségét: „*az, ha valaki tíz éve stabil párkapcsolatban él, és úgy érezték, hogy szeretnék jogilag is összekötni az életüket, ez biztosabb pont a gyerek szempontjából*”.

E korábbi diszkriminációfókuszú kutatás során tehát már több olyan társadalmi jelentőségű motívummal találkoztunk, melyek részletesebb vizsgálata látszott szükségesnek annak megállapításához, hogy mennyire jellemző terepe a magyarországi örökbefogadások rendszere a különféle hátrányos társadalmi megkülönböztetések működésének. Látható, hogy az interszekcionalitás több példájával is találkoztunk: legyen szó például szegény sorsú roma nőkről a potenciális örökbeadók köréből, vagy meleg párokról, akik számára a férfiak „mérésékelt” gyermeknevelési képességeivel kapcsolatos előítélet és az intézményes megkülönböztetés egyaránt ellehetetleníti a (közös) örökbefogadást. E jelenségek további vizsgálatát tűztük célul és igyekeztünk megvalósítani jelen kutatásunkban.

Kutatási eredmények

Empirikus kutatásunk adatfelvételét 2012 első negyedéve és 2014 második negyedéve között vegyes módszerekkel – elsősorban dokumentumelemzés és kvalitatív interjúzás alapján – végeztük Budapesten. Egyrészt első lépésként feldolgoztuk a Fővárosi Gyermekvédelmi Szakszolgálatnál (TEGYESZ)⁵ a 2011-es év folyamán örökbefogadásra jelentkező, ott alkalmassági határozatot szerzett személyek anonimizált adatait;⁶ 2014 júniusában ugyanezen személyek dossziéinak újbóli megvizsgálásával statisztikai elemzést készítettünk az eljárás eredményességéről és jellemzőiről. Másrészt félig strukturált kvalitatív interjúkat készítettünk a magyarországi örökbefogadás rendszerében dolgozó, ennek működését jól ismerő szakemberekkel mind az állami, mind a civil szférából, valamint örökbefogadásra váró, illetve már örökbe fogadott gyermeket nevelő anyákkal, apákkal és potenciális örökbe fogadó szülőjelöltekkel. Kutatásunk limitált erőforrásai – és egy örökbeadókból álló minta összeállításának korlátai – miatt örökbe adó szülőket közvetlenül nem szólaltattunk meg, ugyanakkor az ő perspektívájukat is próbáltuk elemzésünk során minél inkább figyelembe venni.

Kiindulásként érdemes áttekinteni a rendelkezésre álló hivatalos statisztikai adatokat. A KSH adatai szerint a gyermekvédelmi szakellátottak száma évek óta 17 ezer fő körüli. Közülük 2005 és 2011 között évente átlagosan kétezer gyer-

⁵ <http://www.tegyesz.hu/>

⁶ Az adatok feldolgozásában nyújtott segítségért ezúton is szeretnék köszönetet mondani Nagy Bondnának.

meket tartanak nyilván örökbe fogadhatóként, miközben az örökbefogadásra alkalmas személyek (1500 körüli) száma ezt a számot nem éri el. A 2011-es adatok szerint az örökbe fogadható gyermekek 6,7 százaléka 3 év alatti és 69,3 százaléka tíz éven felüli volt, 36,6 százalékukat pedig fogyatékossgal élökként tartották nyilván (KSH 2012). Az örökbefogadásra váró gyermekek száma tehát évek óta meghaladja a potenciális örökbe fogadó szülők számát.

A területi gyermekvédelmi szakszolgálatoknál nyilvántartott örökbe fogadható gyermekek sok esetben fogyatékossgal, tartós betegséggel élnek, vagy egyszerűen csak „túlkorosak” az örökbe fogadható kisgyermekre vágyók szemében, hiszen közülük minden második gyermek már betöltötte a 10. életévét is.⁷ A gyermekek örökbefogadási esélyei nagyban függnnek attól, hogy hároméves korukig találnak-e számukra megfelelő örökbe fogadó családot. Mivel azonban az örökbe fogadható kiskorúak között a 3 évesnél fiatalabbak aránya csupán 4–7 százalék között mozog, és minden harmadik örökbefogadásra váró gyermek valamilyen fogyatékossgal él, akik felnevelése adott esetben speciális kezelést igényel (ezáltal felnevelésük költségesebb és megfelelő oktatási és egészségügyi intézmények hiánya miatt nem minden esetben megoldható), sokan nem vállalkoznak ilyen gyermekek vállalására, inkább további éveket várnak a számukra megfelelő kisgyermekre.

Az örökbe fogadható kiskorúak egy része nem a szakellátásból kerül örökbe fogadó szülőhöz, hanem egyenesen a kórházból hazavihetik a magára hagyott újszülöttet, de előfordul az is, hogy az egyik vér szerinti szülő új házastársa fogadja örökbe a gyermeket. Az örökbefogadások másik jelentős hányadánál a szülő hozzájáruló nyilatkozata alapján történik meg a jogi eljárás. Minden ötödik örökbe fogadott gyermek külföldi állampolgárokhoz (legnagyobb arányban Olaszországba) kerül.⁸

Magyarországon jelenleg hét civil szervezetnek van hivatalos jogosítványa nyílt örökbefogadást elősegítő szolgáltatások nyújtására.⁹ Ezek az országos hatáskörű szervezetek nyilvántartják a náluk jelentkező, alkalmassá nyilvánítt örökbefogadásra váró szülőket, valamint az örökbeadási szándékkal náluk jelentkező vér szerinti szülőök gyermekeit. Így a gyermekek a szervezetek közreműködésével, a vér szerinti és az örökbe fogadó szülőök közös kérelmére, a gyámhivatal döntése alapján jellemzően újszülött korban alkalmas örökbe fogadó családokhoz kerülhetnek. Nyílt örökbefogadással csak Magyarországon élő magyar állampolgárok fogadhatnak örökbe.¹⁰

⁷ 2011-ben 2098 örökbe fogadható gyermeket tartottak nyilván, akik közül 140 volt 3 év alatti és 1454 10 év feletti; 767 gyermek pedig fogyatékosként jelent meg a rendszerben (KSH 2013).

⁸ 2011-ben 188 esetben engedélyeztek örökbefogadást külföldi állampolgárok számára (KSH 2013).

⁹ Ezek az Alfa Magzat-, Csecsemő-, Gyermek- és Családvédelmi Szövetség, a Bölcső Alapítvány, az Együtt az Életért Közhasznú Egyesület, a Fészek az Örökbefogadókért és Örökbefogadottakért Alapítvány, a Gólyahír Egyesület, a Várva Várt Alapítvány és a Baptista Szeretetszolgálat Alapítvány.

¹⁰ Forrás: <http://2010-2014.kormany.hu/hu/gyik/tajekoztato-az-orokbefogadas-felteteleirrol> (utolsó letöltés: 2015. 03. 16.).

Örökbefogadási kérelmek Budapesten, 2011–2014

Kvantitatív kutatásunk a 2011-es év folyamán a fővárosi TEGYESZ-nél örökbefogadásra jelentkezők kérelmének elemzését végezte el, majd utánkövetéssel megvizsgálta, mi történt a kérelem beadását követő 2–3 évben. Munkánkat a fővárosi TEGYESZ munkatársai tették lehetővé azzal, hogy az általunk készített adatlapokra átvezették a kérelmi dossziék számunkra releváns, anonimizált információit a kutatás kezdő és záró szakaszában. Összesen 249 személy adatainak elemzése alapján a következő kép rajzolódott ki:

Az örökbefogadásra jelentkezők döntő többsége budapesti házaspár volt: a leendő anyák 84 százaléka, a leendő apáknak pedig 99 százaléka házaspár tagjaként adta be az örökbefogadási kérelmet, míg egyedülállóként csupán 38 nő és egy férfi jelentkezett. A kérelmezők túlnyomó többsége magyar állampolgár (mindössze 4 nő és 8 férfi számolt be külföldi állampolgárságáról). Az örökbefogadásra vállalkozó nők életkora 26 és 55 év között váltakozott, de többségük – 70 százalékuk – 36–44 éves korcsoportba tartozott. A kérelmező férfiak legidősebbje 60 éves, legfiatalabbja 28 éves volt, és szintén 70 százalékuk tartozott a középkorosztályhoz. A nők 78 százaléka, a férfiak 70 százaléka szellemi munkát végzett: az nők 82 százalékának és a férfiak 97 százalékának volt saját jövedelme. A kérelmező nők 79 százaléka és a férfiak 82 százaléka egészségesnek vallotta magát: tartós betegségről csak nagyon kevesen (hat nő és négy férfi) számoltak be. A jelentkezők etnikai hátteréről csak három esetben állt rendelkezésre adat: két nő és egy férfi roma származásának vallotta magát. A kérelmet benyújtó nők mintegy háromnegyede gyermektelen, negyede egygyermekes, 3 százaléka pedig többgyermekes volt (a férfiaknál ugyanezek az arányok 70%, 27% és 3%).

A gyámhivatal az alkalmassági határozatot átlagosan öt és fél hónap alatt hozta meg. Úgy tűnik, nem okozott lényeges különbséget a határozat meghozatalának időtartamában az, hogy milyen a jelentkező vagyoni és lakáshelyzete, amely egyébként az esetek többségében átlagosnak volt minősíthető, bár akadtak kiemelkedő vagy csak „éppen megfelelő” gazdasági színvonalon álló jelentkezők is.

Az örökbe fogadni kívánt gyermekekkel kapcsolatban a következőket lehetett megtudni: A legtöbb kérelmező (86%) egy gyermeket kívánt örökbe fogadni, de 13 százalékuk két gyermek, egy jelentkező pedig három gyermek örökbefogadására is vállalkozott volna. Jól látható, hogy az örökbefogadásra jelentkezők a fiatalabb örökbe fogadható gyermekeket preferálják. Relatív többségük (43%) maximum féléves, de az összes kérelmező 17 százaléka néhány napos, ill. maximum egyhónapos csecsemőt szeretett volna. 40 százalékuk három éves korig vállalt volna gyermeket, 15 százalékuk 6 éves korig, 2 százalékuk pedig 6–10 éves korú gyermeket is örökbe fogadott volna.

A kérelmek 65 százaléka kizárólag teljesen egészséges gyermek örökbefogadását kezdeményezné, 34 százalékukban szerepel annak a lehetősége, hogy gyógyítható betegséggel is örökbe fogadnának gyermeket, a jelentkezők 1 százaléka pedig tartósan beteg, illetve fogyatékos gyermeket is vállalna. A kérelmek 77 százaléká-

ban nem szerepelt kifejezett nemi preferencia, viszont 5 százalék inkább fiú-, 18 százalék inkább lánygyermeket preferálna. Mivel az etnikai háttérre vonatkozó adatok nem gyűjthetők és nem rögzíthetők (egyedüli kivétel, ha a gyermek vér szerinti szülője ezt kérelmezi), ezért csak az ún. „egyéb kívánság” kategóriában jelenhet meg a gyermek etnikai háttérére vonatkozó igény. Ez alapján a kérelmezők 66 százaléka kizárta a roma gyermek örökbefogadásának lehetőségét, 19 százalék viszont kifejezetten roma gyermeket szeretne (a kérelmek 15 százalékában nem volt erre vonatkozó adat). Végül az örökbefogadás módja tekintetében a kérelmezők 3 százalékban a nyílt, 16 százalékban a titkos örökbefogadást preferálnák, míg 81 százalék mindkét módot elfogadhatónak tartja.

2014 májusában került sor az örökbefogadási szándékkal jelentkezők dokumentációjának utánkötéses vizsgálatára. A kutatás e második hullámában az időközben bekövetkezett változásokat tartalmazó anonimizált adatlapokon szereplő információkat az eredeti SPSS-fájlban rögzítettük, így lehetővé vált, hogy összesen 249 esetet, azaz a 2011-ben örökbefogadásra jelentkezők erre az időszakra eső történetet megismerhessünk.

A jelentkező házaspárok vagy egyedülálló személyek 82 százaléka ebben az időpontban már rendelkezett alkalmassági határozattal, 18 százalékuk viszont elállt örökbefogadási szándékától. A visszalépés oka 8 esetben a saját gyermek megszületése volt, 26-an már nem vettek részt az örökbefogadási eljáráshoz szükséges vizsgálaton; ketten pedig nem jelentkeztek a felkészítő tanfolyamra: egy esetben párkapcsolati problémára hivatkoztak, egy esetben pedig a tanácsadás hatására álltak el az örökbefogadási szándékuktól.

Az alkalmassági határozattal rendelkezők kétharmada számára a vizsgált időpontban még nem ajánlottak fel örökbe fogadható gyermeket, egyharmadukat viszont már megkeresték azzal, hogy találtak számukra gyermeket. A felajánlott gyermekek azonban nem minden esetben találtak elfogadásra, 6 esetben a gyermek egészségi állapota, 4 esetben a gyermek roma származása volt a visszautasítás oka. Négy további gyermek esetében a fogadókészség hiányára nem kaptunk magyarázatot.

Utánkötéses vizsgálatunk (2014. május) időpontjában a 2011-es év folyamán örökbefogadásra alkalmasnak talált jelentkezők 41 százaléka (101 örökbefogadó-jelölt) még csupán várakozott örökbe fogadható gyermek felajánlására (az alkalmassági határozat meghozatala óta ezekben az esetekben átlagosan 29 hónap telt el), majdnem negyedük (58 örökbefogadó szülő) esetében viszont már megvalósult az örökbefogadás. Ezekben az esetekben az alkalmassági határozat meghozatalától az örökbefogadásig átlagosan 14 hónap telt el.¹¹ Összesen 71 esetben ajánlottak fel gyermeket (két esetben pedig felajánlás nélkül valósult meg az örökbefogadás: két házaspárnál a feleség örökbe fogadta a férj – házasságon kívül,

¹¹ Hasonló eredményekre jutott Mártonffy Zsuzsa, aki az „Örökbe.hu – Mindent az örökbefogadásról” című blogon 134 – 2009 utáni – örökbefogadás adatait vizsgálva azt állapította meg, hogy az alkalmassági határozat és az örökbefogadás közötti átlagos várakozási idő 16 hónap volt. Forrás: <http://orokbe.hu/2014/11/03/mennyit-kell-varni-a-gyereke-itt-a-valasz/> (utolsó letöltés: 2015. 03. 16.).

más anyától született – gyermekét). E 71 esetből egynél a „barátkozás” zajlott: vagyis már elindult, de még nem zárult le az örökbefogadási folyamat; nyolcan azonban elutasították a számukra felajánlott gyermeket, és úgy döntöttek, inkább tovább várnak: három elutasítás indokaként a gyermek roma származása, két esetben egészségi állapota szerepelt; négy gyermek (köztük három roma kislány) esetében pedig visszaléptek az örökbefogadó-jelöltek.

Végül 58-an fogadták el a számukra felkínált gyermeket (egy esetben testvérpárt)¹²: a legtöbben (54-en) az első, hárman a második, egy-egy jelentkező pedig a számára harmadikként, illetve negyedikként felajánlott gyermek örökbefogadására vállalkozott. Az örökbefogadást közvetítő intézmény az esetek közel felében – 29 esetben – valamely civil szervezet volt, tizenötön az országos TEGYESZ-listáról kerültek a felajánlott gyermekek körébe, a fővárosi TEGYESZ kilenc esetben tudott gyermeket közvetíteni az örökbefogadásra váró szülők felé, hárman pedig egyéb módon, nyílt örökbefogadással kerültek a kérelmezőkhöz.

A vizsgált időszakban örökbe fogadott 59 gyermek közül 39 – néhány hónapos – újszülött volt az örökbefogadás idején, ketten voltak egyévesek, tizenhárman 2 és 3 év, öten pedig 4 és 6 év közöttiek. Az újszülöttek legnagyobb arányban (44%) a 41–46 éves anyákhoz kerültek, hasonló arányban (38%) pedig a 35–40 éves korosztályhoz. A legidősebb (47–56 éves) korosztályhoz a csecsemők csupán 10 százaléka, a legfiatalabbakhoz (34 éves vagy fiatalabb) pedig 8 százalékuk került.

A gyermekek között 52-en teljesen egészségesek voltak, hatuknak korrigálható betegsége volt, csupán egyiküknél szerepelt a beteg minősítés. Nemi hovatartozásuk szempontjából az arányok kiegyenlítettek voltak: 29 fiú- és 30 lánygyermek örökbefogadására került sor. Etnikai hátterük alapján azt tapasztaltuk, hogy míg 16 esetben (27%) az örökbe fogadott gyermek roma volt, 3 százalékuk deklaráltan nem roma származású, a fennmaradó 70 százalékuk etnikai hovatartozásáról pedig nem állt rendelkezésre adat.

Családi állapotuk szerint vizsgálva az örökbefogadásra alkalmasnak talált szülőket, kismértékben érezhető, hogy az eljárás során a házaspárok előnyben részesülnek az egyedülállókhoz képest. Míg a házasságban élők 40 százaléka vár még a felajánlott gyermekekre, az egyedülállók esetében ez az arány 45 százalék volt; a házaspárok 25 százaléka, az egyedülálló anyák 16 százaléka esetében történt meg az örökbefogadás; és míg a házások 18 százaléka, az egyedülállónak csupán 13 százaléka állt el örökbefogadási szándékától. A megvalósult örökbefogadások esetében a szülők 90 százaléka házasságban élő, egytizedük egyedülálló volt. Az egyedülállók alacsony aránya és kis száma miatt nem állítható biztosan, de tendenciaszerűnek tűnik, hogy az általuk örökbe fogadott gyermekek jellemzően lányok, és a 6 esetből két gyermekről biztosan tudható, hogy roma származású.

Az örökbefogadást közvetítő intézmények szempontjából végzett összehasonlítások alapján elmondható, hogy a három lehetséges intézmény más és más

¹² A hivatalos gyámhatósági adatok alapján 2011-ben összesen 808 örökbefogadást engedélyeztek Magyarországon (KSH 2013).

tulajdonságokkal jellemezhető gyermekeket ajánl fel a szülőknek. A fővárosi TEGYESZ által közvetített gyermekek kétharmada fiú és csak egyharmada lány, míg az országos TEGYESZ-listán szereplők nemi megoszlása kiegyensúlyozott (53% fiú, 47% lány). A civilek által közvetített gyermekek nemi aránya éppen a fordítottja a budapestiekének, azaz harmaduk volt fiú és kétharmaduk lány. Míg a civilek által közvetített (újszülött) gyermekek szinte mindegyike (97%) egészséges volt, az országos listáról közvetített 15 gyermek közül három korrigálható betegséggel élt, és a fővárosi TEGYESZ révén örökbe fogadott 9 gyermek közül öten egészségesek voltak, hármuknak korrigálható kisebb és egy gyereknek komolyabb betegsége volt. Etnikai hátterük alapján is különböző arányokkal találkoztunk a közvetítő intézmények szempontjából. Az országos listáról örökbe adott gyermekek kétharmada volt roma, a fővárosi TEGYESZ által közvetített gyermekek közül háromról tudható volt, hogy roma, kettőről kifejezetten állították, hogy nem az, míg 4 gyermek etnikai háttere ismeretlen volt. A civil szervezeteknél nyíltan örökbe fogadott gyermekeknek viszont csupán 10 százaléka volt deklaráltan roma, a többiek származásáról nem áll rendelkezésre adat.

Bár egy teljes év összes, a fővárosi TEGYESZ-hez örökbefogadási kérelemmel forduló jelentkező adatát elemeztük, az alacsony elemszám, különösen az örökbefogadásig eljutott 58 szülő jellemzőinek részletesebb elemzése statisztikai módszerekkel nem volt lehetséges. Ha kirajzolódott is néhány tendenciaszerű összefüggés (pl. az országos listáról örökbe adott gyermekek között az idősebb, roma, esetleg fogyatékkal élő vagy egészségkárosodott gyermekek gyakoribb előfordulása), ezeknek az adatoknak az összevetése a jelentkező családi státuszával, vagyoni helyzetével, életkorával, illetve a jelentkezéskor meghatározott preferenciáival már csak egyéni szinten lehetett volna értelmezhető. Ehhez azonban olyan további, finomabb információk hiányoznak, amelyek vizsgálatára alkalmasabbnak találtuk az örökbefogadási eljárás kvalitatív megközelítését.

Az örökbefogadási eljárás – a közreműködő intézmények képviselői szemszögéből

A kvalitatív kutatás első szakaszában azokat a kulcsszereplőket kerestük fel, akik az örökbefogadás folyamatában szerepet játszó szervezetek vezetői, fontos tisztségviselői, szakértői voltak.¹³ Interjú készítettünk a fővárosi TEGYESZ vezetőjével, egy hivatásos gyámmal és az örökbe fogadó szülőket felkészítő tanfolyam egyik pszichológusával, két budapesti kerület gyámhivatalának vezetőjével és örökbefogadással foglalkozó munkatársával, valamint a civil oldalon a Család, Gyermek, Ifjúság Egyesület és olyan meghatározó civil szervezetek – mint a Fészek, a Gólyahír, a Mózeskosár Egyesület és a Bölcső Alapítvány – képviselőivel, akik országos szinten közvetítenek örökbefogadásra váró szülők és örökbeadó anyák között. Azokat igyekeztünk tehát megszólaltatni, akik akár a hatóságok oldaláról,

¹³ Összesen 11 szakértői interjú készült 2012 és 2013 folyamán.

akár civil tevékenységük során szerzett tapasztalataik segítségével rálátnak azokra a folyamatokra, amelyek az örökbefogadás során mind az örökbe fogadni kívánó szülők, mind az örökbefogadásra váró gyermekek sorsát befolyásolják, és képesek arra, hogy az örökbefogadásra vonatkozó döntések mögött az eljárásban rejlő diszkriminatív folyamatokat felismerjék és azokat megítélhessék.

Az interjúalanyok egybehangzó véleménye szerint a hazai szabályozás hosszú fejlődésen ment keresztül, és mára többé-kevésbé elfogadhatóan működik. Deklaráltan mindegyikük kiáll amellett, hogy az örökbefogadás célját elsősorban a gyermek mindenképp felett álló érdeke szempontjából kell mérlegelni és az ő érdekeinek alárendelni, nem pedig a gyermekre váró szülők igényeinek kielégítését kell szolgáltnia. Ennek ellenére különbséget találtunk abból a szempontból, hogyan ítélték meg a törvényi szabályozást a tekintetben, hogy vajon az menyire képes ezt a hangoztatott célt szolgáltni. Leegyszerűsítve, úgy látszik, hogy a TEGYESZ, valamint a gyámhivatalok nézőpontjából a folyamat lényege, hogy a családban valamilyen nyomós okból nem nevelhető gyermekek számára keressenek megfelelő örökbe fogadó szülőket, és ha ez nem lehetséges, akkor nevelőszülői, illetve gyermekotthoni ellátást biztosítsanak nekik. Ezzel szemben a civil szervezetek inkább arra törekednek, hogy az örökbefogadás minél gyorsabban megtörténjen, elsősorban a gyermek érdekében, kiállva amellett, hogy a korai kötődés kialakítása az örökbe fogadó szülőkkel adott esetben fontosabb szempont annál, mint a vér szerinti szülők jogainak túlzott figyelembevétele. Ez a különbség nagyrészt a vállalt feladat különbségéből is adódik: a gyermekvédelmi szakszolgálatok tevékenységének csak egyik fontos része az örökbefogadás megszervezése a nevelőszülői és intézményi elhelyezés mellett, és az örökbefogadás titkos formájában működnek közre, míg a civil szervezetek a nyílt örökbefogadást szervezik, annak a lehetőségeit teremtik meg. Akár titkos, akár nyílt örökbe fogadásról van szó, az örökbefogadhatóság és az örökbefogadásra való alkalmasság megállapítása hatósági feladat, amelyet különböző törvények szabályoznak. A szülői alkalmasságot a TEGYESZ-ben állapítják meg, de a gyermek elhelyezéséről szóló döntést a gyámhivatal hozza meg.

Kutatásunk témájának megfelelően az interjúk egyik fő kérdéscsoportja az örökbefogadás terén tapasztalható diszkriminációt célozta törvényi vagy végrehajtási szinten, akár az örökbe fogadó szülők, akár az örökbefogadásra váró gyermekek nézőpontjából. Az örökbefogadás törvényi szabályozását általánosságban egyik megszólalónk se kritizálta, legfeljebb embertelennek érezte az eljárás mechanizmusát:

„Van egy lista, az örökbe fogadható gyerekekről. Az a lista minden nevelésbe vett gyerekről szól, régen úgy mondtuk, hogy állami neveltek, akit a szülő nem látogatása miatt örökbe fogadhatónak nyilvánítottunk. A vér szerinti családdal nincs kapcsolatuk, a gyámhivatal úgy döntött, hogy örökbe fogadhatóvá van nyilvánítva. És van egy másik országos lista, ahol azok az emberek vannak, akik örökbefogadásra alkalmasnak vannak nyil-

vánítva. Ennek is vannak feltételei. És ők a határozatunk dátuma szerinti sorrendben vannak. Aki már három évvel ezelőtt kapott ilyen határozatot, annak a lista elején kell lenni, aki tegnap jelentkezett, annak az utolsó helyen. És oda van írva, hogy mit szeretnének. Mert ez emberpiac. És akkor azt mondja, hogy ő csak újszülöttet, a másik azt mondja, hogy 4 éveset, vagy azt, hogy csak fehéret, hogy ikerpárt, hogy csak egészségeset.” (állami szféra, gyámügyes)¹⁴

Volt, aki viszont a törvényi szabályozásnak azt a részét tartja diszkriminatívnak, hogy az örökbefogadásra alkalmas szülők listáját nem ismerhetik meg a döntéshozó helyzetben lévő szakemberek:

„Azt gondolom, hogy maga az eljárás, az, hogy a lista nem nyilvános, az önmagában diszkriminatív. (...) valaki rokkant? Még nem találkoztam elutasítással ilyenért. Végzettség, társadalmi helyzet sem számít. Pont úgy találkoztam nyolc osztályt végzettel, mint diplomással, hogy kap-e alkalmassá nyilvánítást. Ilyenfajta diszkriminációt nem látok, inkább rejtetten. Ha valakit nem szeretnek, akkor tudják lökdösní hátra a listára, vagy tudnak nemet mondani. Ilyen nem bebizonyítható. Mert nyilván meg tudják nekem magyarázni, de ha nem látom a listát, hogy kérdezzem meg?” (gyámügyes)

A hatósági képviselők között viszont többen utaltak arra a feltételezésükre, hogy a civil szervezetek anyagi hasznot húznak abból, ha nyílt örökbefogadáshoz közvetítenek.

„Én nem tudnék úgy élni, hogy vettem a gyerekeket. Ezt mindenképpen vételnék látom. (...) Én ezt a nyílt örökbefogadást megszüntetném. A nyílt örökbefogadásnál mindegy, hogy valaki hányadik helyen van a listán. Neki is ugyanúgy alkalmasnak kell lenni, ugyanúgy fent van a listán, csak nem várja ki a sorát. (...) De azt se zárnám ki, hogy itt pénz is forog.” (gyámügyes)

Strukturális igazságtalanságnak – vagyis olyan jelenségnek, amelynek megváltoztatásában nem kompetensek, sőt nem is tartják a változást ezen a téren elképzelhetőnek – vélték többen is a kétféle populáció: az örökbe adható gyermekek és az örökbefogadásra vállalkozó szülők társadalmi helyzetének különbözőségét. Az egyik civil szervezet képviselője így fogalmazott:

¹⁴ Interjúalanyaink anonimitásának megőrzése érdekében csak azt jelöljük, hogy a megszólaló az állami vagy a civil szférát képviseli.

„...általában középosztálybeli családok az örökbefogadók, vagy a felső középosztályba tartozók. (...) Kínálati oldalon inkább szegény, hátrányos helyzetű, roma, esetleg beteg, fogyatékos (...) nekik az esélyeik nem egyenlők...” (állami intézményvezető)

A törvényi szabályozásnak azok a kritériumai, miszerint a házaspárok előnyben részesülnek az örökbefogadás területén, a megszólalók többségének „természetes egyetértésével” találkozott – bár egyik interjúalanyunk azt hangsúlyozta, hogy ők csak az örökbefogadási rendszerben várható előny miatt házasodtak össze partnerével, ami magánéletük „kényszerrendezéseként” is értelmezhető. A házások előnyben részesítésével való egyetértés többek között azzal függött össze, hogy a már előzőleg hányattatott sorsú gyermek érdeke (gyakran említettek hajléktalanságot, egyedülálló, fiatalkorú anyát, nevelőszülői elhelyezés során bekövetkező változásokat, az otthon és a szakszolgálatba vétel között ingázó gyermeket), hogy stabil családi körülmények közé kerüljön. Ennek véleményük szerint nagyobb garanciát ad, ha házaspár fogad örökbe, mint ha a bizonytalanabbnak ítélt együtt élő párról vagy egyedülálló szülőről van szó. Ennek ellenére többségük nem zárja ki azt, hogy alkalomadtán együtt élő, akár azonos nemű párokhoz gyermek kerüljön (a törvény bizonyos fokú kijátszásával, azaz a partner hivatalos szintű eltitkolásával, egyedül élőként történő jelentkezéssel).

A nyílt örökbefogadással foglalkozó civil szervezetek többsége azonban egyenesen kizárja a nem házas jelentkezőket, egyikük így fogalmazott:

„...az egyedülállókat azért nem fogadjuk, mert ezek az anyák is egyedül vannak, és ők *nem akarják csöbörből vödörbe*. Ők szeretnék megadni nekik az apát, akit ők nem tudnak. Fontos, hogy legyen anyja és apja a gyerekeknek. Egy kisfiúnak egy apa nagyon fontos, de a lánynak is. Lehet egyedül örökbe fogadni, élettársaknak is, de az állami rendszerből. Van előttük lehetőség, nincs elzárva.”

Civil szervezetet képviselő interjúalanyaink között volt azonban olyan is, aki a törvényi szabályozásnak ezt a részét kifejezetten diszkriminatívnak tartja:

„...bizonyos értelemben az élettársi kapcsolatban élők, ez nem igazságos, hogy nem kezelik őket úgy, mint a házastársakat. Biztos, hogy van kimondatlan diszkrimináció a homoszexuális vagy lesbikus emberekkel kapcsolatban. Ők egyedülállóként jelentkezhetnek, de ha a pszichológiai vizsgálat során kiderül vagy gyanú van erre a fajta szexuális irányultságára, akkor (...) nem hiszem, hogy megmondják neki, hanem valami más okot találnak [az elutasításukra].” (civil szervezet vezetője)

Szintén hangot kapott egy olyan vélemény, miszerint magából a törvényből fakad az a megkülönböztetés, ami vér szerinti családban nevelkedő és örökbe fogadott gyerekekre vonatkozik:

„...én diszkriminációnak tartom azt, hogy az örökbe fogadott gyerekekre más szabályok vonatkoznak, mint a vér szerinti gyerekekre, tehát diszkriminatívnak tartom, hogy az adatlapon fel kell tüntetni, hogy ő örökbefogadott, és diszkriminatív, hogy az örökbefogadás felbontható.” (civil szervezet vezetője)

Az örökbefogadásra alkalmassá nyilvánítás terén is többen tapasztaltak megkülönböztetést. Említették, hogy hátrányba kerülhetnek a fogyatékosok, a különféle „mássággal” jellemezhető, de örökbefogadásra vállalkozó emberek is, például:

„Volt egy mozgássérült férfi, férj, és az ő majdnem süketnéma felesége. Ők végül örökbe fogadtak nálunk gyereket. Ne tudjátok meg, milyen procedura volt, részben házon belül, kollégák is viaskodtak egymással. Hogy itt nincs diszkrimináció. Hogy ők majd akkor kapnak gyereket, ha már mindenki kapott. Ebbe én némileg beavatkoztam. (állami intézményvezető)

Ugyanez az interjúalanyunk más helyen egyenesen így fogalmazott:

„De hogy ne lenne diszkrimináció? Állami szinten megnyilvánul, annak minden formája. Van, aki ki is mondja, hogy az nem normális, nem egészséges, aki ilyen meg olyan, tehát a másság és minden formája diszkrimináció alá esik.”

A törvényi szabályozásra visszavezethető anomáliák között többen említették az örökbefogadásra váró gyermekkel szembeni hatósági diszkrimináció lehetőségét. A civil szervezetek – miután többnyire éppen azért jöttek létre, hogy felgyorsítsák a gyermekre várók és az örökbe adható gyermekek egymásra találását – hibának tartják, hogy nincs szabályozva az eljárás időtartama.

„A gyerekekre nézve negatívnak találok, hogy nincs egy adott idő, ameddig az állami gondozásban lévő gyerekek sorsa rendeződik. (...) Ki kéne mondania a törvénynek, hogy kinek, és adott időn belül kell meghozni a határozatot, mert akkor lépések történnének, és nem halmozódna fel az állami gondozásban átmeneti nevelésben levők száma.” (civil szervezet vezetője)

Civil nézőpontból az is megfogalmazódott, hogy magának a gyermekvédelmi rendszernek az önérdeke akadályozza az örökbefogadási eljárás gyors lebonyolítását, hiszen:

„Azért érdekük ott tartani a gyerekeket, mert ez a 20 ezer gyerek Magyarországon rabszolga, pénztermelő rabszolga, rengeteg embert tartanak el. Bért fizetnek, hálózatok működnek, gyámhivatalok, akkor ezekkel törődni kell. Évente ez egy akta, amit időnként elővesznek, belenéznek, nem történik a gyerekkel semmi. (...) Ha 20 ezer kiskorú családba kerül, akkor 20 ezer akta szűnik meg, és egy csomó gyámhivatalosnak, pszichológusnak nem lenne munkája.” (civil szervezet vezetője)

Az örökbe fogadhatóvá nyilvánított gyermekekkel (és szüleivel) szembeni diszkriminációnak is teret ad a törvényi szabályozás, amikor lehetőséget teremt szubjektív döntés meghozatalára, vagy éppen hajlandó eleget tenni az örökbe fogadni kívánók előítéletes gondolkodásának:

„Ha a szülő problémamentes, annak sokkal többet elnéznek egy gyerek otthonban vagy valahol, mint ha kicsit problémás a szülő. Mintha a rendszer úgy lenne kitalálva, hogy kilökje magából, akivel gond van, hogy ha a szülő ordibál vagy valami, akkor hamarabb lesz az a gyerek örökbe adható, mintha nem szól semmit, nem is nagyon látogatja... Az egész rendszer diszkriminatív. Attól kezdve, hogy örökbe fogadhatónak nyilvánították a félroma rossz Lacikát és a gyönyörű szép szőke Zsuzsikát, és akkor odahívják, hogy választhatnak közülük, hát akkor miről beszélünk?” (gyámügyes)

Az örökbefogadásra váró gyermekekkel kapcsolatos diszkrimináció legtöbbször és legnagyobb konszenzussal említett típusa a roma gyermekek örökbefogadására vonatkozott. Miközben a törvény nem teszi lehetővé, hogy a gyermek etnikai származását a gyermekvédelemben nyilvántartsák, az örökbefogadásra jelentkezők a kívánt gyermek jellemzői között az életkori, nemi, egészségi állapotra vonatkozó kérdéseken kívül lehetővé tesz „egyéb” kritérium megjelölését is, ami – részben az ebben a procedúrában részt vevő szakember sugallatára – a gyermek etnikai hovatartozására vonatkozhat. Ez nem feltétlenül találkozik a hatósági eljárási folyamat minden résztvevőjének egyetértésével.

„Azt el kell mondani, hogy a diszkrimináció tilalma vonatkozik a különböző hivatalokban dolgozókra, a közigazgatásban dolgozókra, a különböző szakmában dolgozókra, orvosra stb., de az állampolgárra nem. Nem lehet rajta számon kérni. Ami az örökbefogadásnál nem megoldott kérdés (...) hogy senki a gyámhivatalnál, nálunk, senki, aki hivatalosan kerül egy leendő örökbefogadóval kapcsolatban, nem teheti fel azt a kérdést, amire

pedig szeretné hallani a választ, hogy »tetszene-e cigány gyereket örökbe fogadni?«.” (állami intézményvezető)

Szinte teljes egyetértés mutatkozott megszólalóink között azzal kapcsolatban, hogy annak az örökbefogadásra váró szülőnek, aki idegenkedik a romáktól, osztja a velük kapcsolatos sztereotípiákat és előítéleteket (amelyekre olykor maga a hatóság hívja fel a figyelmüket), nem is célszerű roma gyermeket felajánlani.

„Nem azt nézném, hogy a szülőnek mi a jó, hanem hogy a gyerekek mi a jó. A szülő olyan, amilyen. Hadd döntse el a szülő, hogy ő mit tud elfogadni. A potenciális szülő látja a különbséget a fehér és a cigány ember életpályája között. Beleivódik, miért akarjak magamnak meg a gyerekek olyan problémát, amit nem tudok megoldani.” (gyámügyes)

Szintén a társadalom romákkal szembeni általános elutasító attitűdjeire apelál az a szakértő pszichológus, aki szerint:

„Valaki ne fogadjon örökbe egy cigány gyereket, akinek olyan előítéletei vannak, hogy egész biztos, hogy rossz élete lenne ott. Én a felkészítőn is azt mondtam, hogy csak olyan fogadjon örökbe cigány gyereket, aki tudja, hogy mit vállal vele, és mindenekelőtt, a társadalommal szemben akár, úgy felvértezni, hogy jó legyen neki a bőrében.” (állami intézmény pszichológusa)

Ugyanakkor az örökbefogadással kapcsolatos tapasztalatok között hangot kapott az a vélemény is, hogy

„...itt két sérült réteg találkozik. Az a társaság is sérült, akinek azzal kell szembenézni, hogy a legegyszerűbb dologra, önmaga reprodukálására nem képes. Erről nem szoktunk beszélni, de ő is sérült. A másik a gyerek és a családja. Mindig csak arról [róluk] szoktunk beszélni.” (civil szervezet vezetője)

Az örökbefogadási eljárás – a kérelmezők szemszögéből

Interjúink másik csoportja olyan örökbe fogadó szülők és szülőjelöltek körében készült,¹⁵ akik a közelmúltban vettek részt az örökbefogadási eljárásban. Kiválasztásukkor igyekeztünk a sokféleséget biztosítani, mivel feltételezésünk szerint

¹⁵ Összesen 20 egyéni interjú készült 2013 és 2014 folyamán: az interjúalanyok közül tizennégyen házasságok voltak, de egyikük házastársától külön élt új partnerével; a hivatalosan egyedülállóként szereplők közül pedig ketten azonos nemű – női, illetve férfi – partnerükkel éltek. Mivel a fővárosi TEGYESZ-től nyert adataink anonimizálva kerültek hozzánk, interjúalanyaink kiválasztása nem rajtuk múlt.

az örökbefogadás hazai gyakorlata mögött meghúzódó normatív családfelfogás különösen érzékenyen érinti mindazokat, akik nem felelnek meg a családdal és a szülői szerepekkel kapcsolatos uralkodó társadalmi elvárásoknak. Úgy gondoltuk, nagyobb valószínűséggel tapasztalnak az örökbefogadási eljárás során diszkriminációt azok, akik származásuk, életkoruk, családi állapotuk, szexuális orientációjuk, testi fogyatékoságuk miatt „kilógnak a sorból”, ezért alanyaink között igyekeztünk olyanokat is megszólaltatni, akik valamelyik vagy akár több – az Egyenlő bánásmódról¹⁶ szóló törvény által egyébként védett – tulajdonságuk miatt a sérülékeny csoportok valamelyikéhez tartoznak. Kutatásunknak ebben a szakaszában az örökbefogadók szemszögéből vizsgáltuk az örökbefogadás megvalósulásához vezető utat, de óhatatlanul képet kaptunk az örökbeadókról, illetve azokról a gyermekekről is, akik a titkos vagy nyílt eljárást követően interjúalanyainkhoz kerültek.

Az örökbefogadások többsége az állami rendszerben történt, az illetékes TEGYESZ eljárási rendje szerint; néhány esetben civil szervezet közvetített az örökbefogadásra váró és az örökbe adó család között. Az állami eljárás dominanciája részben annak köszönhető, hogy a civil szervezetek általában kizárják az egyedülállók fogadását, illetve kizárólag krízishelyzetben lévő anyák újszülött gyermekeinek közvetítésével foglalkoznak, így a 40 éven felüli és/vagy nem házasságban élők számára az állami eljárás és az idősebb, a gyermekvédelemben (nevelőszülőhöz vagy csecsemőotthonba) bekerült gyermekek fogadása az egyedül járható út. Interjúalanyaink közül hárman (még) nem jutottak el az örökbefogadásig. Egyikük saját gyermeke megszületése után letett erről, a másik kettő közül az egyik immár három éve, a másik pedig még csak néhány hónapja várakozik. Azok, akiknek sikerült az örökbefogadás, különböző hosszúságú várakozási időről számoltak be. Az eljárást a beszámolók szerint minden esetben gyorsította, ha nem zárták ki az idősebb, korrigálható egészségi állapotú és főként a roma gyermekek elfogadását. Talán nem véletlen, hogy az örökbe fogadott gyermekek közül csupán ketten nem roma származásúak: közülük az egyik azonban drogos anya gyermeke, a másik pedig egy halmozottan hátrányos helyzetű fiatal anya harmadik gyermeke. Az örökbe fogadott gyermekek között előfordult koraszülött, hallássérült, hiperaktív, SNI-vel¹⁷ diagnosztizált gyermek; ezek a hátrányok azonban csak részben veleszületett eredetűek, részben éppen a deprivált családokból kiemelt gyermekeknek a gyermekvédelmi szakellátásban töltött időszakában keletkezettek.

Az örökbefogadásra vállalkozó, heteroszexuális párok kapcsolatban, házasságban élők jellemzően hosszú időn keresztül próbálkoztak saját gyermek vállalásával, és ennek érdekében különféle meddőségi kezeléseken – hormonális kezelések, inszemináció, lombikprogram – mentek keresztül. Az orvosi kezelések hiábavalósága, a hosszúra nyúló és megpróbáltatásokkal járó folyamat kudarc után szüle-

¹⁶ 2003. évi CXXV. törvény az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról

¹⁷ SNI – sajátos nevelési igényű

tett meg az örökbefogadással kapcsolatos döntésük, többnyire olyan életkorban, amikor a nyílt örökbefogadás lehetőségéből kizáródtak, hiszen 40 éven felüli, gyermektelen nők jelentkezését a civil szervezetek nem fogadják. A kudarcral záruló orvosi előtörténet különösen érzékennyé tette őket az örökbefogadási eljárás kisebb-nagyobb anomáliáira, a hatósági folyamatban részt vevő intézmények és személyek velük kapcsolatos bánásmódjára. A sérelmek között gyakran említettek az ügyintézés lassúságát, bürokratikus jellegét, alkalmanként érzéketlenségét az örökbefogadásra várók és az örökbe fogadható gyermekek helyzetét nehezítő akadályokkal kapcsolatban.

Maga az eljárás lassúsága, elhúzódnása hátrányt okoz mind a gyermekre váró örökbe fogadó szülőnek, mind pedig a megszületett és örökbe adható gyermeknek, ez a hátrány azonban csak áttételesen nevezhető diszkriminációnak. Egyik, az átlagos várakozási időhöz képest egyébként jóval hamarabb gyermekhez jutó interjúalanyunk szerint

„...amivel ők sem tudnak mit kezdeni, ez az iszonyatos ügymenet, ami ugye megnehezíti azt, hogy a gyerekek minél előbb kapják meg a végleges szüleiket. (...) hogyan fordulhat elő az, hogy egy jól működő rendszerben, ahol azonnal lemond a szülőanya, 10 hónap telik el a gyerek életében, amikor először felhívunk valakit, azaz minket, hogy rátok gondoltunk. Tehát itt nem arról volt szó, hogy előtte már 28 pár visszautasította, és eltelt 10 hónap, hanem a nevelőszülő elmondása szerint mi voltunk az elsők. Ami számomra rémisztő, hogy te egy újszülött csecsemőhöz nem azért nem tudsz hozzájutni (...) merthogy nem vagy alkalmas, vagy elkerültétek egymást, (...) hanem egyszerűen a papírmunka, az ügymenet és az adminisztráció.” (42 éves házasságos nő)

Kevésbé a diszkrimináció fogalmával, inkább a korrupcióval írható le az a tapasztalat, amit többen is szóvá tettek az állami és a civil rendszer, tehát a titkos és a nyílt örökbefogadás, illetve annak a jogszabály által az interjúk készítése idején még nem tiltott eljárás összehasonlításakor, amikor is a kórházi orvos vagy védőnő közvetlenül köti össze az örökbe adó anyát és az örökbefogadásra váró személyt vagy párt. Ahogy egy örökbefogadásra várakozó 30 éves házasságos nő látja:

„Van egy állami örökbefogadási rendszer, ami egyáltalán nem működik, és mellette vannak ezek az alapítványok, akik ilyen ökölharccal küzdötték ki egymás között, hogy a kórházak az országban hogy vannak leosztva. És van egy másik oldal, ismerősön keresztül, jó pénzért... ez már gyerekkereskedelem. (...) Például az X. kórházban van egy lista, mi is szerepelünk rajta, pénzről természetesen nem volt szó, az örökbefogadásra várókkal, és ha születik olyan kisbaba, aki örökbefogadásra alkalmas, tehát le fog mondani róla a szülő, akkor elkezd hívogatni azokat a szülőket. 2014. március 15-én, ha a Ptk. olyan formában fog életbe lépni, ahogy most van, akkor

már csak civil szervezeten keresztül lehet. Most nem tiltja semmi jogszabály. Ezek a védőnők vagy szülészetben dolgozó orvosok, szülésznők fű alatt szólnak, persze ugyanúgy paraszolvenciával. (...) Szerintem semmivel nem galádabb az a védőnő, aki kórházban dolgozik, és szól annak, aki örökbefogadásra vár, mint ha civil szervezet közvetítené.”

A diszkrimináció lehetősége – és olykor gyakorlata – több interjúban is megjelent egy olyan területen, amelyet az örökbefogadási törvény a dolgozó nők szempontjából hátrányosan szabályoz. Már harmadik éve a gyermekre váró, több meddőségi programot végigjárt 38 éves női interjúalanyunk például a következőket mondta:

„Én azzal, hogy megmondtam a munkahelyemen, hogy örökbefogadásra várok, teljesen kiszolgáltatottá váltam a munkahelyemen. A következő leépítésnél az nem kétséges, hogy ha a munkaadónak mérlegelni kell, hogy olyan munkaeót tartson meg, aki ott fog maradni, vagy olyat, akiről előre tudja, hogy bár nem terhes, tehát akinek semmi jogi védelme nincs, mégis bármikor eltűnhet. (...) Engem még nem tettek emiatt lapátra, de olyan már volt, visszahallottam, hogy a főnök titkárságvezetője, amikor volt egy olyan munkakör, amit senki nem akart elvállalni, mert olyan körülmények között kell dolgozni egy szűk irodában, ahol se ablak, se semmi, és a munka is olyan, és akkor mondta a nő, hogy ültessen oda engem, mert én úgyse fogok felmondani, mert nem engedhetem meg, mert örökbefogadásra várok. (...) Nekem hat-hét éve arról szól az életem. (...) az előző munkahelyemen is azért maradtam, mert kvázi ott is az ember egy idő után a lombikok miatt megtűrt emberré válik.”

Kiszolgáltatottá válhat az örökbefogadásra várók listáján szereplő munkavállaló, akit bármikor értesíthetnek arról, hogy sorra került: ehhez azonnal meg kell jelennie az örökbefogadást előkészítő illetékes csoport előtt, akár az ország másik végében is. Ám őt, szemben a várandós nőkkel, munkaviszonyának biztonságát illetően nem védi a törvény:

„...átolvastam a munkahelyemen a kismama kézikönyvet, a 15. hétnél rögtön szólni kell, és onnantól kezdve védett. Nekem semeddig nem volt védettségem, akkor, amikor konkrétan volt egy baba, és úgy mentem oda a főnökömhöz, hogy ez a szitu, akkor már gondolom, hogy perelhettem volna, hogyha kirúgnak.”

Ha nem is találkoztak nyílt diszkriminációval az örökbefogadási eljárás során LMBT interjúalanyaink, de a hivatalos személyek (a tanfolyam vezetői, pszichológusok, gyámhivatali tanácsadók) szexuális irányultságukkal kapcsolatos ide-

genkedését megtapasztalták. 36 éves meleg férfi válaszadónk például úgy látta, hogy a TEGYESZ pszichológusával

„...kicsit sokat beszélünk az én szexuális orientációm megerősödéséről, mint indokolt lett volna. Nem tudom elképzelni, hogy a heteroszexuális egyedülállókkal ilyen hosszan beszélget arról, hogy mikor jöttek rá arra, hogy heteroszexuálisak. (...) Itt nem feltétlenül homofóbiáról van szó, hanem arról, hogy azt gondolja, tehát hogy vannak a fejünkben ilyen sé mák, hogy mi az, ami társadalmilag nem túl elfogadott, helyes, hasznos, nem tudom. És hogy nyilván homoszexuálisnak lenni vagy homoszexuális párkapcsolatban élni, az nem annyira fér bele ebbe a kategóriába, [a tanfolyamon] azért érezni is lehetett a feladatokon például, hogy eléggé heteronormatívak voltak a feladatok. Nem voltak optimalizálva mondjuk egyedülállóságra, de egyedülálló férfségre meg abszolút nem.”

A női munkavállalót anyai szerepével kapcsolatban érő diszkrimináció, illetve meleg vagy leszbikus interjúalanyaink bántó tapasztalatainak említésén túl a személyes örökbefogadási történetekben felvetett problémák, a diszkrimináció lehetősége és jellemző megjelenési formái nagyjából azonosak voltak az eljárásban részt vevő hivatalos személyek interjúiban megfogalmazottakkal. A többségében sikerrel záruló történetek utólagos rekonstrukciója azonban valamelyest tompította a személyes sérelmek felhánytorgatásának élet, és a válaszadókat a saját diszkriminációs tapasztalat hangoztatása helyett általánosításokra hajlamosította. Ennek tudható be, hogy interjúalanyaink többsége nem érzékelt őt közvetlenül érintő diszkriminációt. Például a nem házaspárok számára a közös örökbefogadást lehetetlenné tevő intézményes diszkriminációra a legtöbb nem házas interjúalany is amolyan „természetes adottságként” tekintett. Annál erősebben kritizálták és diszkriminációnak tekintették viszont azt a rossz berögződésekre, sztereotípiára, előítéletességre, sőt rasszizmusra épülő társadalmi gyakorlatot, aminek áldozatai az intézetekben, szakellátásban rekedt idősebb, esetleg egészségkárosodott roma gyermekek, de amely – paradox módon – számukra akár előnnyel is járhatott.

Interjúalanyaink közül többen is reflektáltak arra a közismert tényre, hogy roma gyermekek jóval nagyobb arányban kerülnek gyermekvédelmi szakellátásba, és rekednek meg a gyermekotthonokban vagy kerülnek nevelőszülői elhelyezésre, mint nem roma társaik (Neményi–Messing 2007).¹⁸ Ezt csak részben indokolja a romák súlyosan hátrányos szociális helyzete, illetve a gettósodott térségekben élő roma családok életviszonyainak alkalmatlansága arra, hogy a gyermekeik egészséges felneveléséhez szükséges körülményeket biztosítsák. Szerepet játszik ebben az a súlyosan előítéletes társadalmi hozzáállás is, ami éppen az

¹⁸ Ezzel a témakörrel is foglalkozik az Európai Roma Jogok Központja által 2007-ben kiadott „Fenn tartott érdektelenség Roma gyermekek a magyar gyermekvédelmi rendszerben” című jelentés. Forrás: <http://www.errc.org/cms/upload/media/02/90/m00000290.pdf> (utolsó letöltés: 2015. 03. 16.).

örökbefogadás kapcsán kerül éles megvilágításba: az örökbefogadási eljárás része ugyanis, hogy a leendő szülők meghatározhatják, milyen gyermeket szeretnének vállalni, és a feltételek között – némileg álcázva – megjelenik a gyermek etnikai származására vonatkozó kérdés is. A kívánt gyermek etnikai hátterére vonatkozó külön kérdés ugyan nem szerepel az adatlapon, de az egyéb megjegyzések között gyakran fölöttnnek az etnikai háttérrel kapcsolatos konkrét preferenciák. Az általunk megkérdezett szakemberek közül többen elmondták, hogy hasznosnak tartják, ha a határozott etnikai preferenciák viszonylag korán ismertté válnak, mert így elkerülhetővé válhat a felesleges kijánlások legalább egy része. A TEGYESZ munkatársai arra is fölhtívták a figyelmünket, hogy nemcsak a roma etnikai háttér elutasításával lehet találkozni e megjegyzések között, hanem esetenként a roma gyermekek kifejezett preferálásával is. Ám miután az örökbefogadásra várók többsége nem kíván roma gyermeket örökbe fogadni, a rendszerbe bekerült roma gyermekek csak nehezen – illetve néhány év elteltével már szinte egyáltalán nem – jutnak örökbe fogadó szülőkhez.

Talán nem véletlen, hogy interjúalanyaink éppen különféle „másságaik” miatt kevésbé elutasítóak velük szemben, már csak azért is, mert így – általuk – mégiscsak sikerül örökbefogadási tervük. Egy párkapcsolatban élő 36 éves leszbikus interjúalanyunk szerint

„...borzasztó szomorú, hogy volt ebben a csecsemőotthonban például egy kisfiú, aki már négyéves, cigány származású, abszolút úgy is néz ki, ahogy az ember így elképzeli egy cigány kisfiút, de egy búbájós kölyök tényleg. És ő nem kell Magyarországon senkinek. [A végül általa örökbe fogadott gyermek] 22 hónapos volt, amikor hozzánk került, [de] az ő történetében, azt gondolom, hogy voltak előttünk olyanok, akik azért nem vállalták, merthogy cigány származású, ráadásul olyan típusú, akin látszik, hogy cigány származású.”

Meleg férfi interjúalanyunknak is hasonló benyomása támadt:

„Egy kétéves asztmás, roma származású gyereket egyébként a kutya nem akar örökbe fogadni Magyarországon. Az a katasztrófa, hogy tény, úgy volt, hogy az országban mi vagyunk kábé így az utolsók, akik [örökbe fogadhattuk], ha nem mi, akkor megy külföldre a gyerek.”

Miközben tehát a törvény szerint a házaspárokhoz képest a várakozási listán hátrébb sorolandó – egyedülálló és/vagy LMBT – válaszadónk személyes életében inkább haszonélvezője volt, mégis diszkriminációnak tekintette azt, hogy jómódú, konszolidált körülmények között élő, középosztályhoz tartozó, iskolázott személyek vagy párok jutnak olyan gyermekekhez, akik súlyosan hátrányos helyzetű családba születnek, jellemzően romák, és akiket a gyermekvédelmi alapellátás nem képes hozzásegíteni ahhoz, hogy születési családjukban nevelkedhessenek.

Hasonlóan a szakemberekhez, a laikus vélemény szerint a diszkriminációnak ez a típusa inkább társadalmi igazságtalanság, mintsem szándékos hátrányos megkülönböztetés, bár volt, aki a kiszolgáltatott társadalmi csoporthoz tartozókkal szembeni hivatali közönyösséget vagy előítéletességet is felfedezte benne. Így fogalmaz például egy házastársától különülő 42 éves nő, aki saját gyermeke megszületése után két roma kislányt fogadott örökbe:

„...eleve nem láttad, hogy ki foglalkozik azzal az anyával, aki a gyermeket örökbe adja, nem láttam azt a nagy háttérmunkát. (...) a cél mégiscsak az kellene, hogy legyen hosszabb távon, hogy a gyermekek az anyjuknál maradjanak, és nem az, hogy örökbe adják őket és azoknak, akiknek nem lehet gyereke, azoknak legyen.”

Ugyanez fejeződik ki a következő interjúrészletből is, egy egyedülálló, 33 éves leszbikus örökbe fogadó nő megfogalmazásában:

„...ezt a fiatal lányt [az örökbe fogadott gyermek anyját] gondozta a családgondozó, és nem voltak képesek megoldani neki a fogamzásgátlást. Ezt nekem nem szabadna tudnom, de neki megszületett ott egy kishúga. (...) És hogy ezek után ráadásul, hogy még el is vette tőle. (...) Azért vannak tele nem kívánt gyerekekkel a nevelőszülők meg az intézetek, meg minden, mert mintha – elnézést a kifejezésért –, mintha tenyészállatok lennének, nem férhetnek ezek a nyomorban, mélyszegénységben élő fiatal nők, nem férnek hozzá a fogamzásgátlás semmilyen módjához.”

Többen azt is diszkriminációként tartják számon, ami azokkal a gyermekekkel történik, akik a gyermekvédelmi szakellátásban maradnak mindaddig, amíg megfelelő örökbe fogadó szülőt találnak számukra. A hátrányos helyzetű szülőanya már terhessége alatt sem kapja meg az elvárható figyelmet, gyermeke pedig – akiről akár önként mond le, akár a gyermekvédelem emeli ki őt családjából – nem jut hozzá azokhoz az egészségügyi vizsgálatokhoz, adott esetben fejlesztésekhez, amelyekre szüksége lenne, így a hónapok-évek alatt felgyülemlett hátrányok akár maradandó egészségkárosodáshoz is vezethetnek. Minél hosszabb időt tölt el egy gyerek nevelőszülőnél vagy gyermekotthonban, annál kisebb az esélye az örökbefogadásra. Több, nem házasságban élő interjúalanyunk is beszámolt arról, hogy éppen amiatt sikerült a vártnál rövidebb idő alatt gyermekhez jutnia, mert nem zárta ki az enyhébben egészségkárosodott, nem újszülött, esetleg roma gyerek elfogadását: így a várakozási listán előttük állókat megelőzték. Meleg férfiként gyermeket örökbe fogadó interjúalanyunk például olyan gyermekhez jutott, aki

„...koraszülött volt, gondozatlan terhesség, és az anyja, hát nem úgy mondott le róla, hogy akkor azonnal örökbe adható lenne, hanem valahogy így lemondott, de nem hivatalosan. (...) elvették jogilag tőle, plusz a gyerek-

nek kellett volna ilyen az egészségi állapotát hitelesen felmérő vizsgálatokat csinálni... Másfél éves korában kapta meg az utolsó papírt.”

Konklúzió

Tanulmányunkat a halmozott diszkrimináció kérdésével foglalkozó nagyobb kutatás részeként lefolytatott, vegyes módszerekkel végzett empirikus kutatásra alapoztuk. A 2011-es év folyamán a fővárosi TEGYESZ-nél örökbefogadásra jelentkezők dokumentációját anonim módon feldolgozva megtudtuk, hogy az alkalmassági határozat meghozatalának nem volt akadálya, ha – nem házaspár, hanem – egyedülálló nő (illetve egyetlen esetben férfi) kívánt gyermeket örökbe fogadni. Összességében azt találtuk, hogy az alkalmassági határozat meghozatala a jelentkezéstől számítva átlagosan öt és fél hónapot vett igénybe. Az alkalmasnak talált jelentkezők 41 százaléka a 2014 májusában végzett utánkövetéses vizsgálat szerint még csupán várakozott az örökbe fogadható gyermekre, ezekben az esetekben a határozat meghozatala óta átlagosan 29 hónap telt el. A megvalósult örökbefogadás 59 esetében az alkalmassági határozat meghozatalától az örökbe fogadásig átlagosan 14 hónapra volt szükség. Statisztikailag jelentéktelen különbséget tapasztaltunk aszerint, hogy a kérelmezők családi állapota befolyásolta-e az örökbe fogadható gyermek felajánlását és a tényleges örökbefogadást. Az örökbe fogadható gyermek életkora és etnikai hovatartozása, kisebb mértékben pedig a gyermek egészségi állapota viszont hatással volt arra, hogy a felajánlott gyermeket elfogadták-e, vagy inkább tovább várakoztak, és némi aránytalanság mutatkozott abban is, hogy a nem házaspárként jelentkezők hajlamosabbak voltak a többség által kevésbé preferált gyermekeket elfogadni.

A kvalitatív kutatás bizonyította, hogy mind az örökbefogadásban közreműködő hatósági és civil résztvevők, mind pedig a (potenciális) örökbefogadók számos példát hoznak a diszkrimináció lehetőségére és előfordulásának típusaira. Ezek részben strukturális természetűek, azaz: a társadalmi (szociális és/vagy etnikai) törésvonalak mentén történik a gyermekek „újraelosztása” a hátrányos helyzetű családoktól a jómódú, jobb érdekérvényesítő képességű személyek, illetve (házas)párok irányába; részben pedig az örökbefogadási triád tagjainak személyiségét, önképét, identitását befolyásoló diszkriminatív megnyilvánulások (eljárás anomáliák, szóbeli és metakommunikatív jelzések, kényszerű elhallgatások és tabusítás stb.), amelyeket az eljárás során megtapasztalnak. Mindkét fél diszkriminatívnak tekinti az eljárások elhúzódását, amely a deklarált cél – a gyermek mindenek felett álló érdeke – elérését hátráltatja, közben sérüléseket okozva nemcsak a gyermekeknek, hanem az örökbefogadásra váróknak is.

Tanulmányunk elsősorban a hazai örökbefogadási gyakorlatnak azt a vetületét vizsgálta, amely az örökbefogadásra vállalkozók és az örökbefogadást lebonyolító szervezetek kapcsolatának sajátos aspektusát jelenti, azaz e gyakorlat során

felmerülő diszkrimináció esélyét és tapasztalatát. Témaválasztásunk mögött az a feltételezés állt, hogy a hazai közgondolkodásban uralkodó normatív családfogalom minden bizonnyal hatással van az örökbefogadás törvényi szabályozására, az örökbe fogadó szülők alkalmasságának megítélésére és az eljárásban részt vevő állami és civil aktorok „jó szülőségről” alkotott percepciójára. A heteroszexuális párkapcsolaton alapuló házasságban élők és gyermekeik által alkotott család a maga hagyományos szerepfelfogáson alapuló anyai és apai viselkedésmintájával és elvárásrendszerével mind a mai napig uralja a család szociális reprezentációját: azt a képet, amelyet ha bizonyos okok miatt beteljesíteni nem is mindenki kíván vagy képes rá, legalább annak rekonstrukciója, helyettesítése válik értékké a társadalmi többség szemében. Az örökbefogadás egy lehetséges eszköz a meddőség vagy egyéb okok miatt saját gyermek vállalásának akadályaival szemben, és ezért megítélése – ha ambivalens módon is – többnyire pozitív. Ezáltal az örökbefogadás egyszerre mutat példát a szülőség biológiai mivoltára, ugyanakkor társadalmilag konstruált jellegére.

A korábbi tapasztalataink alapján azt is valószínűsítettük, hogy az örökbefogadás kapcsán deklarált célokkal szemben a hazai gyakorlatban az a felfogás uralkodik, hogy elsősorban az alkalmasnak talált szülőknek kívánnak gyermeket közvetíteni, mintsem az örökbe fogadható gyermekek érdekeit tekintenek elsődlegesnek. A gyermekvédelmi szakszolgálatban megrekedt számtalan gyermek az örökbefogadásra jelentkezők többsége elvárásának nem felel meg életkora, származása, testi állapota miatt, és a krízisterhesek újszülöttei esetében sem lehetünk biztosak abban, hogy az örökbefogadást közvetítők számára a biológiai szülők szempontjai meghatározóak lennének. Így mind a törvényi szabályozás, mind a folyamat végrehajtása a hátrányos megkülönböztetés számtalan formáját valószínűsíti. A diszkrimináció különböző formákat ölthet: lehet a résztvevők szándékától független, akár magából az örökbefogadást szabályozó törvényből vagy a végrehajtási eljárásból fakadó, és lehet – mindkét fél, tehát a hatóság és az örökbefogadást kérelmező részéről – szándékos is, ami akár a szülők, akár a gyermekek „szelektálásában”, a prioritások meghatározásában ölthet testet. A diszkriminációnak ezen az emberek életét alapvetően meghatározó területén lehetnek „elkövetői” és lehetnek „áldozatai”, még ha a családról alkotott hazai felfogás viszonylagos homogeneitása megnehezítheti is a diszkrimináció felismerését, illetve tompíthatja a hátrányos megkülönböztetés okozta sérelmeket.

Végül fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy végső soron a foucault-i biopolitika némely jellegzetességeit véltük felfedezni az örökbefogadás és a diszkrimináció mintázatait feltárni igyekvő kutatásunk során: az örökbefogadás elemzése ugyanis olyan példa lehet, amely a diszkrimináció fogalmának gyakorlati működésére rámutatva lehetővé teszi, hogy világosan lássuk az elnyomás mikroszerkezetein keresztül az egyéni és a politikai testeket (re)produktívan uralni vágyó hatalom természetét. Az örökbefogadás folyamatában részt vevő felnőtt partnerek (akik közül az örökbeadók vagy vér szerinti szülők legtöbbször hiányoznak), az örökbe fogadni kívánó szülőjelöltek és az örökbefogadási eljárásban közreműködő – még-

oly tisztességes – hivatalnokok, lehetséges tevékenysége és attitűdjei, s az azokból kirajzolódó mintázat, tehát a szabályoknak megfelelően lejátszható játszmák, úgy tűnik, eleve lehetetlenné teszik a sérülésmentes, emancipatorikus együttműködést, mely során ki-ki jól járhat: beleértve a gyermekeket is. Az örökbefogadás „biológiai tökéletlenséget” korrigáló normáját magukra nézve kötelezőnek tartó, azt esetenként minden további nélkül elfogadó, máskor elfogadni kényszerülő szülőjelöltek a legkülönbözőbb kiszolgáltatottságoknak kitéve vesznek részt az életük további részét minden bizonnyal mélyen megváltoztató játszmában. Akár meddőség vagy bármiféle más (egészségi, párkapcsolati vagy egyéb) akadály áll az örökbefogadási döntés hátterében, akár azonos nemű párok kénytelenek külső segítséghez fordulni, hogy a társadalom által elvárt és a folyamatban résztvevők által minden bizonnyal mélyen interiorizált szülősségi normának mégiscsak eleget tegyenek, ez az elhatározás a legmélyebb dimenziókban befolyásolja önképüket. Így mindaddig, míg a „teljes emberi élet” szinonimája a társadalmi és egyéni reprodukciót biztosító „intakt biocsalád”, ez a minden apró mozzanatában a (bio) politikai hatalomtól átjárt játszma olyan csapdahelyzeteket teremthet, melyekből szinte lehetetlen kiszabadulni.

Irodalom

- Boyer, Carol (2007): Double Stigma: The Impact of Adoption Issues on Lesbian and Gay Adoptive Parents. In Javier, Rafael Art at al. (eds.): *Handbook of Adoption: Implications for Researchers, Practitioners, and Families*. Part IV, Chapter 15. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications. http://www.sage-ereference.com/hdbk_adoption/Article_n15.html (utolsó letöltés: 2015. 03. 16.)
- Fisher, Allen P. (2003): Still „Not quite as good as having your own”? Toward a sociology of adoption. *Annual Review of Sociology*, (29), 1, 335–361. http://www.researchgate.net/publication/234838568_Still_Not_Quite_As_Good_As_Having_Your_Own_Toward_a_Sociology_of_Adoption (utolsó letöltés: 2015. 03. 16.)
- Herman, Ellen (2002): The Paradoxical Rationalization of Modern Adoption. *Journal of Social History*. (36), 2, 339–385. http://muse.jhu.edu/login?auth=0&type=summary&url=/journals/journal_of_social_history/v036/36.2herman.html (utolsó letöltés: 2015. 03. 16.)
- Hoksbergen, René A. C. (1998): Changes in Motivation for Adoption, Value Orientations and Behavior in Three Generations of Adoptive Parents. *Adoption Quarterly*, (2), 2, 37–55.
- Jennings, Patricia K. (2006): The trouble with the multiethnic placement act: an empirical look at transracial adoption. *Sociological Perspectives*, (49), 4, 559–581. http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1300/J145v02n02_03 (utolsó letöltés: 2015. 03. 16.)
- Kressierer, Dana Katherine – Bryant, Clifton D. (1996): Adoption as deviance: Socially constructed parent-child kinship as a stigmatized and legally bur-

- dened relationship. *Deviant Behavior: An Interdisciplinary Journal*, (17), 4, 391–415.
- KSH (2012): *Állami gondoskodástól a mai gyermekvédelemig*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/allamigondoskodas.pdf> (utolsó letöltés: 2015. 03. 16.)
- KSH (2013): *Magyar Statisztikai évkönyv, 2012*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/evkonyv/evkonyv_2012.pdf (utolsó letöltés: 2015. 03. 16.)
- Kuronen, Marjo (2010): *Research on Families and Family Policies in Europe*. Final Report of the Family Platform Project. <http://www.mmmeurope.org/ficdoc/FAMILYPLATFORM-Final-Report-04-2011.pdf> (utolsó letöltés: 2015. 03. 16.)
- Lansford, Jennifer E. –Ceballo, Rosario –Abbey, Antonia –Stewart, Abigail J. (2001): Does family structure matter? A comparison of adoptive, two-parent biological, single-mother, stepfather, and stepmother households. *Journal of Marriage and Family*, (63), 3, 840–851. <http://deepblue.lib.umich.edu/handle/2027.42/74184> (utolsó letöltés: 2015. 03. 16.)
- Neményi Mária – Messing Vera (2007): Gyermekvédelem és esélyegyenlőség. *Kapocs*, (6), 1, 2–19.
- Neményi Mária et al. (2013): *Az egyenlő bánásmóddal kapcsolatos jogtudatosság növekedésének elemzése 2010–2013 között – fókuszban a nők, a romák, a fogyatékos és az LMBT emberek*. Budapest: Egyenlő Bánásmód Hatóság. http://egyenlobanasmod.hu/tamop/data/EBH_7_kiadvany_Final_20130619.pdf (utolsó letöltés: 2015. 03. 16.)
- Silverstein, Louise B. – Auerbach, Carl F. (1999): Deconstructing the Essential Father. *American Psychologist*, (54), 6, 397–407. <http://psycnet.apa.org/psycinfo/1999-05337-001> (utolsó letöltés: 2015. 03. 16.)
- Szalma Ivett (2014): A gyermekvállalás társadalmi normái és a mesterséges megtermékenyítéssel kapcsolatos attitűdök vizsgálata Magyarországon és Európában. *Replika*, 85–86 (2014/1), 35–55.
- Szilvási Léna (1997): Az örökbefogadásról, másképpen. *Esély* 1997/2: 75–85. http://www.esely.org/kiadvanyok/1997_1/csoportmunka.pdf (utolsó letöltés: 2015. 03. 16.)
- UN (2009): *Child Adoption: Trends and Policies*. New York: United Nations, Economic and Social Affairs. http://www.un.org/esa/population/publications/adoption2010/child_adoption.pdf (utolsó letöltés: 2015. 03. 16.)
- Wegar, Katarina (2000): Adoption, Family Ideology, and Social Stigma: Bias in Community Attitudes, Adoption Research, and Practice. *Family Relations*, (49), 4, 363–370. <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1741-3729.2000.00363.x/abstract> (utolsó letöltés: 2015. 03. 16.)
- Weston, Kath (1991): *Families We Choose – Lesbians, Gays, Kinship*. New York – Oxford: Columbia University Press.